

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 11 | pp. 14-19 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALAR SOHASIDA NOMODDIY AKTIVLARNI YARATISH BILAN BOG'LIQ XARAJATLAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

Ishankulov Izzatilla Nurillayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalar sohasida nomoddiy aktivlarni yaratish bilan bog'liq xarajatlar va ulardan samarali foydalanish usullari bo'yicha taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: nomoddiy aktivlar, tadqiqot xarajatlari, ishlanma xarajatlari, tadqiqot xarajatlarining samaradorlik koeffitsienti.

Kirish.

Nomoddiy aktivlar bu buxgalteriya balansining muhim elementlaridan biri bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan o'z biznes faoliyatini amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlar va ularning iqtisodiy mazmun mohiyati va hisobini tashkil etish yo'llari to'g'risida bir qancha mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan va hozirgi kungacha mazkur jarayon davom etib kelmoqda.

Xususan, «Nomoddiy aktivlar» nomli BHMSning 7-bandiga muvofiq “nomoddiy aktivlar – moddiy-ashyoviy shaklga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan, xo'jalik faoliyatida foydalanish maqsadida nazorat qilinadigan, shuningdek uzoq vaqt (bir yildan ko'p) ishlatish uchun mo'ljallangan mol-mulk obyektlari. Shuningdek, nomoddiy aktivlar quyidagi talablarga javob berganida aktiv deb olinadi: aktiv ta'rifini qondiradigan; o'lchanadigan; ahamiyatga molik bo'lgan; ishonchli bo'lgan; kelgusida iqtisodiy naf keltiradigan; ajratiladigan, ya'ni uni ishlatiladigan ishlab chiqarishdan alohida foydalanish mumkin bo'lgan hollarda.”

Xo'jalik yurituvchi subyektlar biznes faoliyatida asosiy vositalar va boshqa turdagi aktivlar qanchalik kerak va muhim bo'lganligi kabi nomodiy aktivlar biznes faoliyati shunaqa darajada muhim hisoblanadi. Ba'zi bir faoliyatda nomoddiy aktivlarsiz faoliyat yuritish qat'iy man etiladi.

Adabiyotlar sharhi.

F.T.Abduvaxidov, I.N.Qo'ziyev va Sh.X.Dadabayevlar (2019) nomoddiy aktivlar to'g'risida quyidagi fikrlarni bildirib o'tishgan. Nomoddiy aktivlar – korxonada mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish yoki mahsulotni sotish maqsadida yoki uzoq vaqt mobaynida ma'muriy yoki boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun saqlaydigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan indetifikatsiya qilinuvchi mol-mulk obyektlari.

U.I.Inoyatov, S.D.Yusupov va F.R.Salimbekovalar (2011) nomoddiy aktivlar to'g'risida quyidagicha to'xtalib o'tishgan : Nomoddiy aktivlar - moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan xo'jalik faoliyati uzoq muddat (1 yildan ortiq foydalanish yoki boshqarish uchun) nazorat qilinadigan obyektlardir. Nomoddiy aktivlar tarkibiga yer, suv va boshqa tabiat resurslaridan foydalanish huquqi, patentlar, nou-xau, gudvil (firma bahosi) korxonani tashkil qilish davrida vujudga keladigan tashkiliy xarajatlar, mualliflik huquqlari, sanoat namunalari huquq, elektron hisoblash mashinalari uchun dasturiy mahsulotlar va boshqa nomoddiy aktivlar kiradi.

G.Q.Turayeva B.E.Matrasulov S.I.Matkuliyeva A.A.Abduvohidov A.B.Muxametovlar (2023) o'z asarlarida nomoddiy aktivlar hisobini tashkil etish to'g'risida quyidagilarni bayon qilishgan "Nomoddiy aktivlar asosiy vositalar bilan birga uzoq muddatli investitsiyalarning ob'yektlari bo'lib, amortizatsiyalanadigan mol-mulkning bir qismi hisoblanadi va ularning hisobi asosan asosiy vositalarning hisobi bilan mos keladi. Nomoddiy aktivlarni hisobga olishning asosiy qoidalari bo'lib tan olish (e'tirof etish) paytini belgilash, balans qiymati va foydali xizmat muddatini baholash, amortizatsiyani hisoblash usullarini belgilash, balans qiymatidagi boshqa o'zgarishlarni baholash va hisobga olish hamda ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash, shuningdek ular bo'yicha axborotni moliyaviy hisobotda ochib berish tartibi hisoblanadi.

Iqtisodchi olim N.Toshmamatov (2019) nomoddiy aktivlarga quyidagicha ta'rif berilgan ya'ni Nomoddiy aktivlar — korxonaning huquqlari, korxonaga uchun qiymatga ega bo'lgan, lekin ko'rib yoki ushlab bo'lmaydigan kapital qo'yilmalarning projeklari, savdo markalari, patentlari hamda shu kabi boshqa huquqlari.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda induksiya, deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil, guruhlash, eksperiment, adaptiv usullar, integratsion yondashuvlar, aktivlar qadrsizlanish hisobi va usullarini takomillashtirish masalalari bo'yicha xalqaro tajribalar tahlili va aprobatsiyasidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Yangi mahsulotlarni yaratish yoki mavjud mahsulotlarni sezilarli darajada yaxshilash bo'yicha kompaniyaning barcha faoliyati tadqiqot bosqichiga va turli xarajatlar uchun ishlab chiqish bosqichiga bo'linishi kerak. Keng ma'noda Tadqiqot xarajatlari - bu yangi ilmiy yoki texnik bilimlarni olish va yaxshiroq tushunish umidida olib boriladigan rejalashtirilgan tadqiqot. Boshqa tomondan, Ishlanma xarajatlari - bu tijorat ishlab chiqarish yoki foydalanishni boshlashdan oldin tadqiqot natijalari yoki boshqa bilimlarni yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan materiallar, qurilmalar, mahsulotlar, jarayonlar, tizimlar yoki xizmatlar uchun reja yoki dizaynga tarjima qilish.

Buxgalteriya standartlari shuni ko'rsatadiki, tadqiqot yoki tadqiqot bosqichida ichki loyihani amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlar nomoddiy aktivni tan olish mezonlariga javob bermaydi. Shunday qilib, barcha bunday xarajatlar ular paydo bo'lganda xarajatlar sifatida tan olinadi. Tadqiqot uchun zarur bo'lgan asosiy vositalar xarajatlarga kiritilmasligi kerak.

Ushbu aktivlar odatdagidek kapitallashtirilishi va amortizatsiya qilinishi kerak, ammo amortizatsiya tadqiqot va ishlanmalar xarajatlarining bir qismi sifatida chegirib tashlanadi. Takrorlash uchun, tadqiqot xarajatlari odatda sarflanadi.

Nomoddiy aktiv ichki loyihani ishlab chiqish bosqichida tan olinishi mumkin, lekin faqat korxonada o'zining texnik va moliyaviy imkoniyatlarini va kompaniyaning kelajakdagi iqtisodiy foyda keltirish niyatini ko'rsata olgan taqdirdagina tan olinishi mumkin.

Ishlanma bosqichida qilingan xarajatlarni kapitallashtirish uchun quyida sanab o'tilgan oltita aniq shartlarning barchasi ko'rsatilishi kerak.

Oltita mezonga javob berish, korxonada rivojlanish bosqichida qilingan xarajatlarni faqat kelajakdagi foyda aniq bo'lgandagina kapitallashtirishi kerakligini anglatadi. Rivojlanish xarajatlarini kapitallashtirishda kuzatilishi kerak bo'lgan nozik chiziq mavjud.

Ko'pincha ichki ishlab chiqarilgan nomoddiy aktivlar cheklangan holatlarda tan olinadi va loyihalar hamma oltita mezon bajarilgunga qadar bir muncha vaqt davomida ishlab chiqilishi mumkin. Barcha mezonlar bajarilgandan keyingina xarajatlar kapitallashtirila boshlaydi. Ushbu nuqtadan oldin qilingan hech qanday xarajatlar va oldingi xarajatlar ichki ishlab chiqarilgan nomoddiy aktivga qo'shilishi mumkin emas.

Quyida ikki bosqich va ularning buxgalteriya hisobi tartibining qisqacha tavsifi keltirilgan.

1-jadval

Tadqiqot va ishlanma xarajatlari o'rtasidagi farq¹

Tadqiqot bosqichi	Ishlanma bosqichi
Barcha haqiqiy va rejalashtirilgan tadqiqot faoliyati, shu jumladan baholash va bir nechta mumkin bo'lgan muqobil variantlardan mahsulot yoki jarayonlarni tanlash. Agar faoliyat uchun qaysi ibora mos ekanligi haqida noaniqlik mavjud bo'lsa, tadqiqot bosqichi qo'llaniladi.	Bu yerda tijorat ishlab chiqarish boshlanishidan oldin tadqiqot natijalarini qo'llash boshlanadi. U tadqiqot bosqichida aniqlangan muqobil variantlardan tanlangan prototiplarni, modellarni, tajriba zavodlarini loyihalash, sinovdan o'tkazish va qurishni, shuningdek har qanday yangi asboblarni, shablonlarni yoki quyma xarajatlarni o'z ichiga oladi.
Barcha sarflar xarajat sifatida tan olinadi sababi, mazkur sarflar hech qanday nomoddiy aktivlar yaratish bilan bog'liq emas	38-sonli BHXS: Kapitalizatsiya qilish uchun oltita mezon bajarilishi kerak, aks holda xarajatlar yuzaga kelganda xarajatlarga kiritiladi.
	1) Nomoddiy aktivni texnik xususiyat talabiga muvofiqligi isbotlangan bo'lishi kerak.
	2) Rahbariyat mazkur nomoddiy aktivni foydalanish yoki sotish maqsadida ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.
	3) Korxonada nomoddiy aktivni foydalanish yoki sotish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.
	4) Nomoddiy aktivni yaratish va bu orqali undan foydalanish yoki sotish imkoniyati uchun yetarli resurslar mavjud bo'lishi kerak
	5) Kelajakda iqtisodiy foyda olish

¹ Muallif tomonidan tizimlashtirilgan

		ehtimoli aniq belgilangan va asosli ravishda aniq, masalan, bozor mavjudligi yoki korxonaga uchun nomoddiy aktivning foydaliligi.
		6) Nomoddiy aktivni qiymatini aniq o'lchash imkoniyatini mavjud bo'lishi kerak
	Kapitalizatsiya qilish uchun nomaqbul xarajatlar	Biznesni boshlash xarajatlari, o'qitish, reklama va reklama, boshqa joyga ko'chirish, qayta tashkil etish xarajatlari yoki aktiv foydalanishga/sotishga tayyor bo'lgandan keyin har qanday xarajatlar. Ichki ishlab chiqarilgan brending yoki mijozlar ro'yxati ham kapitalizatsiyadan chiqarib tashlanadi, chunki ular boshqa biznes xarajatlaridan ajralib turmaydi.
	Oltita mezon bajarilgandan so'ng, mos keladigan to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar	To'g'ridan-to'g'ri materiallar va to'g'ridan-to'g'ri mehnat (ya'ni ish haqi va nafaqalar) kabi aniq aktivga bevosita bog'liq bo'lgan har qanday tashqi yoki ichki xarajatlar, shuningdek, muhandislik xarajatlari kabi boshqa to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar va har qanday bevosita bog'liq bo'lgan qo'shimcha xarajatlar.
		Nomoddiy aktiv maqsadli foydalanishga tayyor bo'lgach, keyingi har qanday ko'rpa-to'shaklar xarajatlarga kiritiladi va endi kapitallashtirilmaydi.

Tadqiqot va ishlanmalarni yanada kengaytirish uchun ushbu faoliyat bosqichlar yoki bosqichlarga kengaytirilishi mumkin. Quyida har bir bosqichda ajratilishi mumkin bo'lgan turli tadbirlar ro'yxati keltirilgan:

Tadqiqot bosqichida amalga oshiriladigan tadbirlar:

- Yangi bilimlarni olish.
- Tadqiqot natijalari yoki bilimlaridan foydalanish usullarini izlash, baholash va tanlash.
- Mavjud mahsulotlar yoki jarayonlar uchun mumkin bo'lgan muqobillarni o'rganish.
- Yaxshilangan yoki yangi mahsulotlar yoki jarayonlar uchun muqobil variantlarni shakllantirish, loyihalash, baholash va tanlash.

Ishlanma bosqichida amalga oshiriladigan tadbirlar:

- Ishlab chiqarish yoki foydalanishdan oldin prototiplar va modellarni loyihalash, qurish va sinovdan o'tkazish.
- Yangi texnologiyani o'z ichiga olgan asboblari yoki qoliplarni loyihalash.
- Tijoriy ishlab chiqarish uchun iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmagan tajriba zavodlarini loyihalash, qurish va ishlatish.
- Yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlar yoki jarayonlar uchun tanlangan muqobillarni loyihalash, qurish va sinovdan o'tkazish.

Tadqiqot bosqichida barcha xarajatlar kelib chiqishiga qarab xarajatlar sifatida tan olinadi. Bundan farqli o'laroq, ishlab chiqish xarajatlari uchun yuqorida sanab o'tilgan olti mezonning barchasi xarajatlarni kapitallashtirish uchun bajarilishi kerak, aks holda ishlab chiqish xarajatlari ham sarflanadi.

Tadqiqot xarajatlari o'z xususiyatiga ko'ra foyda va zarar hisobotiga olib borilganligi sababli avvalambor mazkur xarajatlardan samaradorligini hisoblab topish maqsadga muvofiq bo'ladi va quyida formula orqali hisoblash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

$$TX_k = \frac{NPV}{TX}$$

bunda: TX_k -tadqiqot xarajatlarining samaradorlik koeffitsienti;

SA- sof pul oqimlarining joriy qiymati;

TX- tadqiqot xarajatlari miqdori.

Xulosa va takliflar.

Hozirgi raqobatdosh bozor iqtisodiyoti sharoitida biznes vakillari ko'proq daromad topish maqsadida o'z biznes faoliyatlarini yangilab uni raqobatga bardosh berish qobiliyatlarini chuqur tahlil qilgan holda yo'lga qo'yib borishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bu yangi mahsulotlar va g'oyalarni bozorga chiqarilgunga qadar sinovdan o'tkazishni o'z ichiga oladi, bu mijozlarga faqat eng hayotiy va innovatsion takliflar etib borishini ta'minlaydi. Ilmiy-tadqiqot ishlari, shuningdek, jarayonlarni soddalashtirish va resurslarni optimallashtirishga olib kelishi mumkin, bu esa xarajatlarning sezilarli darajada pasayishiga va yuqori foyda marjasiga olib kelishi mumkin. Biroq, kompaniyalar ilmiy-tadqiqot ishlariga sodiqliklari jihatidan farq qiladi va barcha korxonalar ham bu faoliyatda faol ishtirok etmaydi, chunki ularning strategik ustuvorliklari va sanoat dinamikasi farq qilishi mumkin.

Tadqiqot va ishlanmalar (R&D) xarajatlari kompaniyaning raqobatdosh ustunlikka ega bo'lish va yangi mijozlarni jalb qilish uchun yangi mahsulotlarni ishlab chiqish yoki mavjudlarini takomillashtirishga sarflagan xarajatlarini anglatadi. R&D kompaniyalarga o'z bizneslarini diversifikatsiya qilish, rivojlanayotgan texnologiyalar yordamida o'sish imkoniyatlarini o'rganish va uzoq muddatli rentabellik uchun takliflarini yangilash imkonini beradi.

Adabiyotlar/ Literatura/Reference:

1. "Nomoddiy aktivlar" nomli 38-sonli BHXS
2. "Nomoddiy aktivlar" nomli 7-son BHMS

3. F.T.Abduvaxidov, I.N.Qo'ziyev, Sh.X.Dadabayev. "Buxgalteriya hisobi" darslik Toshkent 2019
4. U.I.Inoyatov, S.D.Yusupov, F.R.Salimbekova. "Buxgalteriya hisobi" o'quv qo'llanma. Toshkent 2011
5. G.Q.Turayeva B.E.Matrasulov S.I.Matkuliyeva A.A.Abduvohidov A.B.Muxametov. "Buxgalteriya hisobi" darslik. Toshkent 2023
6. N.Toshmamatov. "Buxgalteriya hisobi nazariyasi" darslik. Toshkent 2019
7. www.imv.uz
8. www.lex.uz

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

